

Сергій КОТ (Київ)

**БІЛОКІНЬ С. МАСОВИЙ ТЕРОР ЯК ЗАСІБ ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ В СРСР 1917–1941: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ. – ДРОГОБИЧ: КОЛО, 2013. – Т. 2. – 1066 с.**

Дане видання є органічною складовою частиною напряму історичних досліджень, в рамках якого науковці намагаються з хірургічною точністю препарувати сутність тоталітарної комуністичної ідеології та показати злочинну практику її втілення на теренах СРСР, зокрема, на території України, в усіх її антилюдських, жорстоких і потворних проявах. Водночас воно є логічним продовженням багаторічної наукової праці відомого українського історика С. І. Білокіня з висвітлення масового більшовицького терору як засобу державного управління в СРСР протягом 1917–1941 рр., що була видана як перший том масштабного дослідницького проекту автора у 1999 р. і яка вже здобула широке суспільне визнання і була відзначена Національною премією України ім. Т. Г. Шевченка.

Анотація до другого тому цієї капітальної праці, окреслюючи його зміст та основні завдання, які ставив перед собою автор, зазначає, що головною його темою є дослідження втрат української культурної спадщини як наслідку боротьби російського більшовизму проти ідеї незалежної України. Сам С. Білокінь в авторській передмові наголошує, що “головний зміст студій виявляється в суто людському аспекті матеріалів, оскільки кожна окрема тема тяжіє до соціальної історії”. “На кожній сторінці, – продовжує він, – проглядають окремо взяті дійові особи, що набирають навіть індивідуальних рис” (с. 20). Одразу слід зазначити, що такий задекларований автором підхід до висвітлення теми дослідження ним послідовно дотриманий від першої до останньої сторінки книги – практично кожний включений до неї сюжет наповнений конкретними іменами учасників історичних подій, розглядається крізь призму їхнього внеску в розвиток української культури та їхньої особистої долі в умовах тоталітарної доби.

Структура книги охоплює кілька великих змістовних блоків, які є неоднорідними за характером і формою подачі матеріалу, проте, разом узяті, вони дають надзвичайно широку картину напрямків руйнівної дії репресивного механізму стосовно всього українського гуманітарного простору, які, на переконання більшовицьких ідеологів, власне і визначали здійснення докорінного перелому в масовій свідомості з метою повного відриву українців від історичних коренів, розриву традиційних зв'язків між поколіннями та повного стирання історичної пам'яті, що мало забезпечити подальше безперешкодне “промивання мізків” та формування з чистого аркуша так званої

“нової людини – будівника комунізму”. Така масштабна “зачистка” передбачала як фізичне знищення носіїв “старої ідеології” – першочергово діячів науки і культури, – так і ліквідацію будь-яких матеріальних свідчень справжньої історії України та українського народу – пам’яток архітектури, музейних експонатів та предметів старовини в цілому, архівних документів і матеріалів, книжок і періодичних видань. Цілком логічним у цьому ряду виглядає позиція С. Білоконя щодо висвітлення саме в даному контексті факту створення режимом “спеціальних сховищ” (“спецхранов”) і вилучення до них не лише пам’яток минулого, а й здобутків наукової та творчої думки діячів 20-х – 30-х років ХХ ст., тобто сучасників. Адже таке вилучення було актом фактичного знищення культурних цінностей як результатів матеріального виразу інтелектуальної праці, які нещадно виривалися із загального культурного процесу і були фактично втрачені для суспільства.

Праця С. Білоконя, задекларована як джерелознавче дослідження, можливо й не повною мірою відповідає класичному академічному розумінню джерелознавчих праць. Зокрема, вона не містить загальної характеристики усієї джерельної бази з даної проблематики, не дає її (бази) узагальнюючий структурний аналіз і, зрештою, не охоплює увесь комплекс джерел стосовно досліджень злочинів комуністичного режиму. В окремих розділах головну увагу автор приділяє аналізу друкованих видань, в яких містяться матеріали, що висвітлюють задекларовані ним до дослідження проблеми. Кількість і різноманітний характер використаних у книзі опублікованих джерел вражає і є надзвичайно важливою базою для будь-яких подальших досліджень з даного напрямку. В той же час, при висвітленні окремих питань автор широко використовує посилання на архівні документи і матеріали.

Книгу відкриває розділ “Мислителі, зіставлені з усією нацією”, присвячений двом величезним постатям української духовності – Тарасові Шевченку та Миколі Гоголю. Нариси “Тарас Шевченко і Гетьманщина” та “Завжди несучасний класик Микола Гоголь” висвітлюють окремі концептуально важливі сторінки їхніх біографій та творчості. Зокрема, С. Білокінь акцентує увагу на особливому ставленні Т. Шевченка до Гетьманщини як унікального періоду в історії українського народу, який він оспівував як героїчну добу козацької волі, як символ “золотого віку” українства. Промовисто виглядає наведений у книзі фрагмент з довідки жандармського III відділення царської Росії від 18 жовтня 1858 р.: “Сочинения Шевченки относились преимущественно к Украине; он описывал славу гетманских времен и прежнюю вольницу казачества” (с. 47). Увага М. Гоголя до історії України козацьких часів та до постаті Івана Мазепи, оспівування ним української природи, традицій та легенд стає об’єктом радянської цензури у 1920-х – 1930-х рр., рівно ж як і унікальні переклади творів класика на українську мову, здійснені тоді Максимом Рильським, Миколою Зеровим, Дмитром Ревуцьким, Євгеном Плужником, Андрієм Ніковським, Сергієм Титаренком та передмови до них Павла Филиповича, Євгена Перліна, Сергія Родзевича, які вилучалися з книгозбірень та нищилися або були заховані до спецсховищ, а самі автори перекладів – репресовані (с. 56–62). Ці нариси стали своєрідною і промовистою інтродукцією до подальших розділів книги. Разом з тим, на наш погляд, вони мали б більш цілісний вигляд як складові частини єдиного розділу, якби

автор матеріали про Т. Шевченка доповнив фактами ідеологічної цензури та спотворень оригінальних текстів Кобзаря у радянських виданнях його творів. Це б наблизило їх за структурою до нарисів про М. Гоголя і надало б їм більш завершеного вигляду в контексті всієї книги в цілому.

У книзі наводяться цікаві й маловідомі джерела до висвітлення більшовицького погрому вищої школи, Української академії мистецтв та Української академії наук (“ІІ. Українська гуманітарна наука в період більшовицького режиму”). Надзвичайно насиченим є детальний огляд історіографії державного терору в СРСР, який автор структурував за такими основними групами: короткий концептуальний огляд історіографії державного терору й тероризму в СРСР; видання самостійної України (1918–1921); видання, що з’явилися за кордоном СРСР у міжвоєнні роки та за часів німецької окупації; радянські видання (1918–1945); повоєнні закордонні видання (1945–1991) і як окремі додатковий блок – “історіографія мистецтвознавства”. Так, наприклад, С. Білокін наводить цілу низку маловідомих джерел зі свідченнями очевидців більшовицького терору на території України та про жорстоку діяльність “ЧК”, які були опубліковані вже в період української революції 1917–1921 рр., у закордонних еміграційних виданнях 1920-х – 1930-х років, а також під час окупації України німецькими військами в період Другої світової війни. До таких свідчень належать публікації Коваленка, Гетьманця, Алініна, Авербуха, Єсіва, Борисова, Юрченка, Герасимовича, Власовського, Рогатинського та інших, кому пощастило вижити і розповісти правду про “червоний терор” (с. 91–97).

На особливу увагу заслуговують наведені С. Білокінем матеріали до історії становлення і наступного більшовицького погрому українського мистецтвознавства. Ця проблематика загалом ще мало висвітлена науковцями, тому внесок автора у її розробку є очевидним і важливим. Так, привертають увагу наведені ним унікальні дані щодо наукової бази, на якій відбувався розвиток українського мистецтвознавства у 1925–1930 рр., а також план-проспект монографічного видання “Українське мистецтво (Матеріали до історії)”, створений у 1930–1931 рр., у якому розвиток мистецтва на території України мав простежуватися від часів палеоліту і до сучасності включно з окремими розділами “Мистецтво Радянської України” та “Мистецтво Західної України” (с. 165–171). Не менш важливими для дослідників історії українського мистецтва та розвитку українського мистецтвознавства є матеріали щодо драматичної долі фундаментального бібліографічного довідника “Українське мистецтво: Бібліографічний покажчик з історії образотворчого, декоративно-вжиткового мистецтва та архітектури”, підготовленого відомим українським бібліографом Надією Дубиною в кінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст., який спершу був значною мірою спотворений радянською цензурою, а згодом, незважаючи на отриманий дозвіл на видання, взагалі заборонений до випуску в світ навіть у значно скороченому вигляді (с. 151–158).

Одним з центральних розділів книги є “ІІІ. Паралельна історія УСРР–УРСР: більшовизм і українська культурна спадщина”, який став певним підсумком багаторічних досліджень автора цього аспекту злочинів комуністичного режиму. Вони подані як планомірна і чітка система дій зі знищення

національних надбань українського народу, – починаючи вже з першого штурму Києва армією Муравйова, який хвалився у телеграмі до більшовицького керівництва, що “бил по церквям и монастырям, никому не давал пощады”, – і далі тривала у різноманітних формах по мірі ствердження більшовицького режиму на території України. Це було brutальне мародерство проти приватних власників культурних цінностей та музеїв під час вступу червоноармійських частин до населених пунктів. Вилучення коштовностей (у тому числі музейних) із банківських сейфів і відправлення їх до Москви та Петрограда, згодом акція з вилучення церковних цінностей під приводом допомоги у боротьбі з голодом у 1921–1922 рр. (такі вилучення відбувалися також з музеїв), а надалі – пограбування монастирських сховищ під час акції з ліквідації монастирів. Здійснювалося цинічне пограбування фондів українських музеїв з метою небаченого доти розпродажу унікальних творів мистецтва та старовини за кордон через спеціально створену систему “Госторгу” та московську й ленінградську держконтори “Антикваріату”. Розпродажем культурної спадщини з фондів бібліотек займалася “Международная книга”. Під час Голодомору 1932–1933 рр. вилученням коштовностей та культурних цінностей у приватних осіб займалися “Торгсіни”. Вилучення та конфіскація культурних цінностей відбувалися під час трусів у осіб, що ставали жертвами репресій. Поряд з тотальним пограбуванням відбувався і паралельний процес прямого знищення “ідеологічно шкідливих” музейних експонатів, бібліотечних та архівних фондів, а як пряме продовження цього процесу – закриття і реорганізація багатьох музеїв та масові репресії музейних діячів. Цю апокаліптичну картину доповнюють факти тотального знищення пам’яток української архітектури.

Розділ не лише насичений численними вражаючими прикладами злочинів проти культурної спадщини з посиланнями на значну кількість джерел, але й містить багато поданих у повному вигляді архівних документів, що, безперечно, посилює джерелознавче значення книги. Окремо автор висвітлює драматичну долю низки ключових музейних зібрань Києва та музейних співробітників у добу більшовицького терору 1917–1941 рр. – Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, Всеукраїнського музейного містечка “Києво-Печерська лавра”, Київської картинної галереї, Музею України (П. П. Потоцького), музею антропології ВУАН, Етнографічного музею ВУАН, Музею мистецтв ВУАН (Б. і В. Ханенків) та ін. (с. 457–467). До цього переліку слід додати наведену інформацію про арешти і погроми в музеях Дніпропетровська, Житомира, Запоріжжя, Сум, Харкова (с. 486–490). Зазначено велику кількість імен репресованих музейників, серед яких поряд з відомими постатями (Ф. Ернст, С. Таранушенко, К. Мощенко, М. Макаренко, Н. Заглада, П. Потоцький й інші) вказано й багато нових імен музейників, які зазнали репресій та утисків з боку влади, що є особливо важливим для подальшого розвитку даного напрямку досліджень.

Серед особливо вражаючих прикладів вилучення та розпродажу за кордон визначних культурних цінностей С. Білокінь вказує на унікальний диптих Луки Кранаха-старшого, який фактично негайно після виявлення в Миколаївському костьолі у Києві та після опублікованої С. Гіляровим його наукової атрибуції був вилучений до “Госторгу” і проданий за кордон, не-

зважаючи на опір музейних співробітників (с. 296, 298–300). Додамо лише, що сьогодні цей диптих, один із найдорожчих у світі витворів старих майстрів, є окрасою Музею мистецтв у Лос-Анджелесі (США). Також слід згадати таємне вилучення визначних музейних експонатів без будь-яких офіційних рішень уповноважених державних органів влади, але на основі секретних рішень Політбюро ЦК КП(б)У. Як приклади пограбування української культурної спадщини наведемо факт таємного вивезення експонатів Всеукраїнського музейного містечка “Києво-Печерська лавра”, які за розпорядженням ЦК КП(б)У були передані на тимчасове збереження до Київської контори Держбанку СРСР, а вже звідти згодом таємно вивезені до Держхрану СРСР у Москві та, зрештою, опинилися в Історичному музеї. Серед вивезених тоді унікальних раритетів були, зокрема, прикрашене перлами й дорогоцінним камінням золоте гетьманське перо XVII ст. та щедро прикрашена дорогоцінним камінням золота митра київського митрополита Гедеона Четвертинського 1686 р. (с. 207, 251, 468).

Безумовно, масштаби пограбування та знищення культурної спадщини України були настільки значними, що в рамках однієї, хай навіть і монументальної, праці було важко охопити усі їхні вияви. У цьому зв’язку привернемо увагу до ще кількох шляхів вивезення з України культурних цінностей, які не знайшли відображення у рецензованій книзі. Зокрема, це відправлення до Москви чи Ленінграда цінних пам’яток культури на тимчасові виставки, з яких вони вже не поверталися, лишаючись у фондах провідних російських музеїв. У 1938 р. на Всесоюзну виставку до 750-річчя “Слова о полку Ігоревім” до Третьяковської галереї під тиском російських музейників та всесоюзних установ на тимчасове експонування (терміном на три місяці) було передано кілька експонатів з фондів Державного українського музею та Софійського заповідника, що належали до спадщини Михайлівського Золотоверхого собору в Києві – мозаїки та фрески XII ст., а також шиферна плита XI ст. із зображенням святих вершників. Серед переданих експонатів була одна з найкращих мозаїк собору – “Святий Дмитрій Солунський”. Жодна з тих п’яти оригінальних пам’яток дотепер не повернулася в Україну, і нині вони перебувають у Державній Третьяковській галереї у Москві та Державному російському музеї в Санкт-Петербурзі¹.

На наш погляд, можлива дискусія з автором щодо виокремлення в окрему рубрику Музею українського мистецтва в Києві, тоді як у книзі без належного структурного акцентування в рамках загального висвітлення матеріалів у змістовному блоці “Боротьба проти історії. Цензура. Спецфонди” (с. 543, 556–559) дещо “загубився” його пряма предтеча – Державний український музей (ДУМ), урочисто відкритий владою у квітні 1937 р. після закриття і реорганізації Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка на основі його колекції українського мистецтва, який уже навесні 1938 р. був повністю розгромлений і закритий за звинуваченнями в “українському буржуазному націоналізмі”, а чимало його співробітників – репресовані. Також у книзі лише побіжно згадується відомий вінницький музейник, один із засновників і багатолітній директор Вінницького історико-побутового

¹ Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам’ятки в російських музеях // Пам’ятки України. – 1999. – № 1. – С. 67–73.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

музею Густав Брілінг (с. 455). Хоча Вінниччина як один з найпотужніших у 1920-ті роки осередків краєзнавства та музейної справи в Україні (де також ключовою постаттю був колишній соратник М. Міхновського і організатор “Братства самостійників” у Києві (весна 1917 р.), учасник бою під Крутами у складі Студентського куреня та член Центральної Ради Валентин Отамановський, який створив потужну Вінницьку філію Бібліотеки ВУАН та низку музеїв при ній, а також член Центральної Ради, відомий краєзнавець і творець Тульчинського краєзнавчого музею Іполит Зборовський), безумовно, заслуговувала на дещо більшу увагу і виділення в окремому рубрику, за прикладом висвітлення ситуації в низці інших регіонів України. Але ці суб’єктивні зауваження, звісно, жодним чином не применшують значення зібраного і поданого автором у даному виданні величезного фактичного матеріалу.

С. Білокінь ще раз повертається до сумнозвісного процесу “СВУ”, зосереджуючи увагу на джерелах до висвітлення його оцінок в різних середовищах та в різні хронологічні періоди, фіксуючи відмінності позицій та їх зміни з плином часу.

Надзвичайно цінним вбачається розділ книги, присвячений виданням, забороненим на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (розділ V). Автор, цілком аргументовано обґрунтовуючи об’єктивні труднощі у доборі відповідних даних, все ж вводить до наукового обігу унікальні матеріали, які були впродовж десятиліть “поховані” для наукового опрацювання, і які він цілком справедливо називає “втраченою культурною спадщиною” (с. 635). Автор ділиться методологією пошуку та використання джерел для виявлення заборонених чи знищених на різних стадіях видань. Це використання реєстраційних покажчиків і анонсів запланованих до друку видань, і “проскрипційні списки” друкованих матеріалів, які підлягали вилученню до спецфондів. Поміж великої кількості простудійованих і детально охарактеризованих автором “репресованих” видань вкажемо на “Синові України: Збірник на пошану Вол. Антоновича” (1906), “Збірник пам’яті Федора Вовка” (1919), “Наше минуле” (1919), “За сто літ”, кн. 7 (1930), “Полуднева Україна” (1930?–1932?), “Західна Україна” (Збірник М. Грушевського та І. Крип’якевича (1931)), “Українські народні думи” (1931), восьмий том видання творів Т. Шевченка за редакцією С. Єфремова (1932), другий том повного видання творів В. Антоновича (1932), Нарбутівський збірник (1933), Біографічний словник УАН (т. I, 1934), Наукові записки ПМК (Кн. 1–2, 1934), “Українське мистецтво” (Ч. 4, Львів, 1930), “Мистецтво” (Львів, 1939), які далеко не вичерпують перелік проаналізованих автором “заборонених” видань.

Останній розділ книги присвячений аналізу публікацій, які виходили за різних обставин і в різний час щодо злочинів більшовицького режиму у Биківні під Києвом та у Вінниці. Даний розділ до певної міри вибивається із загальної концепції тому, практично повністю присвяченого долі української науки і культури в добу розгортання більшовицького терору. Але він в цілому відповідає загальній меті як першого, так і другого тому видання, об’єднаних також і спільною назвою. Особливий інтерес становлять зібрані й проаналізовані автором рідкісні опубліковані свідчення про масові знищення

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

людей в Биківні та у Вінниці, які з'явилися вже під час Другої світової війни, а також в еміграційному середовищі. Висвітлюються титанічні зусилля української діаспори задля надання суспільного резонансу та міжнародного розголосу щодо цих фактів комуністичного терору (с. 834–845).

Видання має добрий науковий апарат та систему покажчиків, які полегшують працю з ним у плані оперативного пошуку потрібної інформації. Додані ілюстративні матеріали є додатковим важливим інструментарієм, який підсилює загальне наукове значення праці автора.

На завершення слід привітати С. Білоконя з виходом його нової фундаментальної праці й висловити впевненість у тому, що вона стане важливою віхою як у дослідженнях історії комуністичного терору на території України, так і студій з історії української науки та культури.